

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра педагогіки та психології

ВОДОЛАЗСЬКА О.О.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
до практичних занять та самостійної роботи
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
освітньо-професійної програми спеціальності 053 Психологія»
денної та заочної форм навчання

Одеса 2024

Рекомендовано навчально-методичною радою Міжнародного гуманітарного університету протокол № 1 від 30 серпня 2024 р.

Укладач:

Водолазська О.О. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології Міжнародного гуманітарного університету

Рецензенти:

Асєєва Ю.О. – доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету

Бабчук О.Г. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Навчально-методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Диференціальна психологія» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освітньо-професійної програми спеціальності 053 «Психологія» денної та заочної форми навчання [Електронне видання]. Одеса: МГУ, 2024. 53 с.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка.....	4
Очікувані результати навчання.....	5
Тематичний зміст навчальної дисципліни.....	6
Структура навчальної дисципліни	8
Конспекти лекцій до курсу.....	9
Організація та форми проведення практичних занять	32
Теми практичних занять	34
Завдання до самостійної роботи	36
Вказівки щодо оптимальної організації діяльності здобувачів під час виконання самостійних завдань.....	39
Приклад тестових завдань для самоперевірки	42
Питання до підсумкового контролю	46
Форми підсумкового контролю успішності здобувачів.....	49
Критерії оцінювання	50
Перелік рекомендованої літератури.....	52

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Коло явищ, які вивчає психологія, у кожної людини виявляється чітко і досить виразно: це вищі почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява, погляди тощо – все, що утворює внутрішній зміст нашого життя, яке дається нам безпосередньо і належить нам. В кожній людині є те, що є загальним для всіх людей, те, що ріднить її з деякими з них, і те, що притаманне тільки їй одній. У повсякденному житті ми часто стикаємося з явищами індивідуальних відмінностей, спостерігаючи за оточуючими людьми і взаємодіючи з ними

Диференціальна психологія (психологія індивідуальних відмінностей) - галузь психологічної науки, що вивчає індивідуальні відмінності психіки індивідів і груп людей, а також природу, джерела та наслідки цих відмінностей. Це наука про закономірності психічного варіювання.

Індивідуалізація є властивістю всього живого. Навіть до психічні форми життя володіють значним спектром відмінностей, при чому ці відмінності стосуються й будови і функціонування організмів. А з появою психіки як відображення буття і орієнтування в ньому, відмінності стали зачіпати всі форми активності живих істот.

Принципова відмінність диференціальної психології від інших галузей психологічної науки полягає у прагненні не тільки пізнати індивідуальні відмінності на основі систематизації життєвих спостережень, використання художнього або статистичного методів аналізу, а і науково дослідити механізми становлення і розвитку людської індивідуальності, її унікальності як цілісного феномену, що існує в полі взаємодії суб'єктивної і об'єктивної реалій.

Вивчення найбільш актуальних моментів у процесі життєдіяльності людини надає можливість визначити, що саме робить кожного з нас унікальними – наші індивідуальні риси, які формують наше сприйняття світу, наші реакції та наше поведіння. Вивчення даної дисципліни дасть можливість отримати конкретні знання про відмінності у індивідуальні властивостях та рисах особистості, розуміння яких має важливе значення для практики навчання, виховання, психіатричних і психотерапевтичних дій, визначення професійної придатності, профвідбору та профорієнтації. До індивідуальних (індивідуально-психологічних) відмінностей належать відмінності у психічних процесах (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостях особистості (самосвідомість, спрямованість, темперамент, характер, здібності й інтелект), психічних станах (прояви почуттів, уваги, волі, мислення, аномальні й патологічні стани тощо), що відрізняють людей один від одного.

Метою дисципліни «Диференціальна психологія» є пошук та пізнання індивідуальних суттєвих характеристик, що визначають психологічну своєрідність людини, яка сприятиме формуванню у студентів знань, умінь і навичок у сфері психології індивідуальних відмінностей, у засвоєнні студентами засобів і методів виявлення індивідуальних властивостей особистості, їх використання у різних видах прикладної діяльності.

Основні завдання диференціальної психології полягають в тому, щоб встановити закономірності виникнення і прояву індивідуальних відмінностей у психіці людини, розробити теоретичні основи психодіагностичних досліджень і психокорекційних програм.

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Під час вивчення навчальної дисципліни «Диференціальна психологія» здобувачі повинні:

знати:

- специфіку та методи диференціальної психології як окремої галузі психологічного знання;
- теоретичні принципи, що покладені в основу створення різних типологій;
- індивідуальні особливості когнітивної, афективної сфер, поведінкові реакції, соціальні установки та інші особливості кожного з типів вивчених психологічних класифікацій;
- індивідуальні відмінності у пізнавальних процесах, темпераменті, характері, здібностях та інших проявах індивідуальності;

уміти:

- цілеспрямовано застосовувати теоретичні знання у різних галузях суспільного життя: у попередженні, нейтралізації та розв'язанні конфліктів та протиріч, що виникають серед соціальних груп та спільнот;
- формувати конструктивний підхід до оточуючих людей, будувати систему позитивних взаємовідносин;
- визначати індивідуальні особливості людей, належність до того чи іншого типу;
- давати рекомендації щодо врахування індивідуальних відмінностей особистостей у консультуванні;
- використовувати отримані знання у процесі подальшого вивчення спеціальних фахових дисциплін та майбутньої практичної діяльності.

ТЕМАТИЧНИЙ ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Предмет, завдання і методи диференціальної психології.

Короткий історичний екскурс виникнення диференціальної психології. Основні напрямки диференціальної психології, засновані В.Штерном. Визначення поняття диференціальної психології. Предмет і завдання диференціальної психології. Сучасний стан розвитку диференціальної психології. Вклад українських дослідників у розвиток диференціальної психології: Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, Ж.П.Вірна, М.В.Савчин, О.П.Саннікова, В.В.Рибалка, А.А.Палій, В.Д.Потапова, О.О.Кондрашихіна та ін. Місце диференціальної психології серед інших наук. Загальнонаукові методи диференціальної психології. Психологічні (інтроспективні, психофізіологічні, соціально-психологічні, вікові тощо) методи. Психогенетичні методи (генеалогічний метод, метод прийомних дітей, близнюковий метод). Математичні методи (дисперсійний аналіз, кореляційний аналіз, індуктивна статистика тощо).

Тема 2. Теоретичне обґрунтування природи індивідуальних відмінностей.

Взаємодія понять: організм, людина, особистість, індивід, індивідуальність. Їх основні характеристики. Взаємодія середовища і спадковості. Тілесні властивості особистості. Індивід як формально-динамічна характеристика особистості. Особистість як психологічний носій соціальних характеристик. Індивідуальність – інтегральна біопсихосоціальна характеристика людини. Диференціально-психофізіологічний підхід до проблеми детермінації індивідуальних відмінностей. Спеціальна теорія індивідуальності.

Тема 3. Темперамент як інтеграційна основа індивідуальності.

Конституціональні теорії темпераменту. Теорії Е.Кречмера, У.Шелдона. Генетична теорія типів темпераменту К.Конрада. Описова теорія темпераменту Р.Хейманса і Вірси. Типологія К.-Г.Юнга. Уявлення про темперамент Г.Айзенка. Факторні теорії темпераменту. Спеціальні типи вищої нервової діяльності (ВНД) за І.П.Павловим. Психологічні теорії темпераменту.

Тема 4. Характерологічні відмінності особистості.

Визначення поняття характеру. Місце характеру у структурі індивідуальності. Взаємозв'язок характеру з іншими властивостями індивідуальності. Диференціально-психологічний аналіз структурних компонентів характеру («Я-концепція», самооцінка, саморегуляція, цінності тощо). Формування характеру. Акцентуації характеру. Психологія характеру

в працях О.Ф.Лазурського. Типологія характеру Р.Хейманса – Р.ЛеСенна.

Тема 5. Диференціально-психологічні особливості здібностей та інтелекту. Задатки, здібності, обдарованість та інтелект у контексті диференціальної психології. Загальна характеристика інтелектуальних здібностей. Тестологічний підхід до інтелекту. Факторний підхід до інтелекту (К.Спірмен, Р.Кеттел, Дж.Равен, Ф.Вернон, Л.Хамфрейс, Д.Векслер, Л.Терстоун, Дж.Гілфорд, Р.Мейлі, Дж.Керрол). Експериментально-психологічні теорії інтелекту. Загальний інтелект і шкільна успішність. Спадковість і середовище в детермінації інтелектуальних властивостей. Інтелект у структурі індивідуальних властивостей.

Тема 6. Стильові особливості індивідуальності. Короткий огляд стилю у психології. Загальна теорія стилю людини в концепції А.В.Лібіна. Стильові метаморфози. Інтерпретація гіпотези про внутрішній і зовнішній статус стилю. Стиль у структурі індивідуальності. Стиль людини: структура і функції. Типологія стильової поведінки людини. «Я-концепція» як основа життєвого стилю. Поняття психологічного подолання (coping strategies) і його варіації. Стиль життя і самоактуалізація.

Тема 7. Змістові характеристики професійної диференціації. Взаємодія психології праці і диференціальної психології. Класифікація професій і професіографія. Особистісні передумови професійної компетентності. Стратегії життєвого успіху і мотивація досягнення. Спрямованість особистості у структурі індивідуальності. Становлення індивідуального стилю діяльності. Професійні типології. Професійні інтереси та їх діагностика. Професійна самореалізація чоловіків і жінок.

	Кінець кінця годин
--	--------------------

[illegible]

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ ДО КУРСУ «ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ» (вибірково)

Тема 1. Предмет, завдання та методи диференціальної психології.

У найзагальнішому вигляді можна визначити диференціальну (від лат. *differentia* - відмінність) психологію як *галузь психології, що вивчає індивідуальні та групові психологічні відмінності людей*. Помітна тенденція ставити знак рівності між диференційною психологією та психологією індивідуальних відмінностей. Сам термін «диференціальна психологія» було запроваджено В.Штерном у 1900 році. Як один із перших учених він зібрав сучасні йому уявлення про відмінності між людьми та опублікував роботу «Про психологію індивідуальних відмінностей: сутність, завдання та методи диференціальної психології». В. Штерн вважав, що дослідження мають бути спрямовані не на різницю між індивідуальностями, а на окремі «особистісні особливості», за якими розрізняються люди.

Диференціальна психологія займає одне з провідних місць у галузі психологічних знань. Вона пов'язана із загальною психологією, з віковою, педагогічною, соціальною. З психодіагностикою, з психоконсультаванням, з питаннями психотерапії, з психологією сім'ї, із соціологією, філософією, психофізіологією. Як самостійна наука склалася нещодавно.

Диференціальна психологія – це розділ психологічної науки, який вивчає психологічні відмінності, і навіть типологічні відмінності психологічних проявів у представників різних соціальних, класових, етнічних, вікових та інших груп. Диференціальна психологія систематизує індивідуальні відмінності та різні методи їх діагностики. Кількісно оцінює індивідуальні відмінності у різних сферах. Диференціальна психологія має два основних завдання: виділення індивідуальних відмінностей та пояснення їх походження. Донедавна наукова психологія орієнтувалася лише на розробку проблем із загальних позицій. У дослідженнях зверталися до основних елементів, у тому числі на те, як будується все психічне життя, і до загальних законів, яким підпорядковуються всі психічні процеси. Однак при зверненні до будь-якої теми дослідник стикається з індивідуальними варіаціями психічного. Було визнано, що диференціація психічного має таке право на психологічне вивчення, як і загальнопсихологічні закономірності і факти. Отже, саме вивчення психіки спричинило виділення диференціально-психологічного аспекту.

Диференціальна психологія, подібно до загальної, - наука, яка виходить на загальні значущості, проте це значущості зовсім іншого характеру. Вона має передусім досліджувати ті формальні закономірності, які

визначають реальність психічного варіювання. Особливий ракурс набуває питання причинності: слід запитати, яка роль у виникненні психічних відмінностей, з одного боку, внутрішніх (спадковості, схильностей) причин, а з іншого -зовнішніх (впливи навколишнього світу, виховання, еталонів і норм тощо). Нарешті, вивчення того, наскільки психічні прояви, що сприймаються зовні, вважатимуться характерними ознаками психічних особливостей, веде до обґрунтування диференціальної симптоматології.

Диференціальна психологія досліджує суттєву якість та функції певних індивідуальних варіантів. У цьому сенсі вона стає «спеціальною» психологією темпераментів, характерів, здібностей. Диференціальна психологія вивчає психічну диференційованість усередині різних станів, націй, статей чи дає узагальнений психологічний опис певного стану чи групи людей, або окремої особи, статі. Індивідуальність завжди означає одиничність. Кожен індивід - це такий прояв живої істоти, який ніде і ніколи не існує в ідентичній формі. Звичайно, на нього впливають певні закономірності, в ньому втілюються певні типи, його можна у багатьох відношеннях зіставити з іншими індивідами, але він не повністю розчиняється у цих узагальнюючих закономірностях та типах. Завжди залишається той «плюс», той зміст, яким він відрізняється від інших індивідів, що підпорядковуються тим самим законам і відносяться до тих же типів.

Диференціальна психологія як прикладна наука ставить перед собою дві мети: пізнання людини (психогностика) та поводження з людиною (психотехніка). *Психогностика*. Якщо ми практично взаємодіємо з людьми, то перш за все повинні знати їх, щоб правильно судити про них (оцінювати, класифікувати) і правильно використовувати їх зусилля. В рамках певних завдань культури, наприклад, для професійного відбору, ціла система випробувань спрямована на те, щоб пізнати хоча б один бік проявів людської індивідуальності, наприклад, працездатність претендента. *Психотехніка* має своїм предметом практичний вплив людини на людину. Вона потребує знань про психіку. Психотехніці треба визначити можливість і зразкові межі впливу. Лише маючи можливість зазирнути в причинність певного психічного властивості ми можемо виміряти резонанс впливів виховання, покарання, соціальної освіти і т.п. Вплив на людину має бути орієнтований на психічну диференціацію.

Диференціальна психологія ґрунтується на знаннях про методологічні підходи та напрями розвитку диференціальної психології.

1) *Типологічний методологічний підхід*. Він пов'язаний з виділенням загальних та прикладних психологічних типологій. Вихідним становищем цього підходу є припущення існування психологічного типу як первинної

реальності. Відповідно до цього положення кожна людина від народження належить до того чи іншого психологічного типу, що вирішальним чином визначає прояв його психічних особливостей, його поведінка. (Наприклад, типологія акцентуацій характеру К. Леонгарда, «Психологічні типи» К.Г. Юнг).

2) *Індивідуально-метричний підхід*. Застосування нормального закону розподілу дозволяє математично обґрунтовано виміряти вираженість оцінюваного параметра чи властивості одиницях стандартного відхилення, тобто. в результаті нормування отриманих емпіричних даних (наприклад, коефіцієнт IQ). Інший напрямок індивідуально-метричного підходу можна позначити як кореляційно-факторний. Внаслідок застосування факторного аналізу з'явилися кореляційно-факторні моделі особистості.

3) *Вивчення психологічних проявів непсихологічних типологій та класифікацій*. Це типології та класифікації, що визначаються різницею за статтю, віком, етнічною приналежністю, характером професійної діяльності, класовою приналежністю тощо. (Наприклад, національний характер білорусів).

4) *Індивідуалізаційний підхід*. Досліджується підпорядкованість психологічних особливостей людини біологічним та соціальним закономірностям:

- а) пріоритет детермінації психічного розвитку надається біологічним чинникам – методи генетичної психології (метод близнюків);
- б) пріоритет детермінації психічного розвитку надається соціальним чинникам – біографічний метод.

Тема 2. Теоретичне обґрунтування природи індивідуальних відмінностей.

Диференціальна психологія визначає детермінанти варіативності психологічних особливостей людини. Основними положеннями, що складають фундамент диференціальної психології, є наступні:

1) варіативність серед осіб є універсальним феноменом (Dar-win, 1859; Galton, 1869/1978). Як зазначав В.Штерн (1911/1994), «варіабельність, внутрішньо - і міжіндивідуальна є істотною рисою людської поведінки, а також поведінки всіх живих організмів»;

2) у відмінностях проявляється дія найбільш загальних законів людської поведінки, а, з іншого боку, «конкретний прояв будь-якого загального закону психології завжди включає в себе ... фактор індивідуальності» (Теплов, 1985);

3) зіставлення спостережень відмінностей у поведінці бачимо зв'язок з іншими відомими супутніми феноменами, «що дає можливість виявити

відносний внесок різних чинників у розвиток поведінки» (Anastasi, 1937);

4) диференціально-психологічні формальні характеристики індивідуальності мають ряд ознак (про що свідчать роботи багатьох авторів) - стійкість проявів, кроситуативність, стабільність у часі, в чому проявляється їх відмінність від більш мінливих, соціально-обумовлених характеристик;

5) індивідуальні відмінності за визначенням пов'язані з виміром та кваліфікацією (Cattell, 1890).

Область вивчення відмінностей між людьми тісно пов'язана з проблемою ієрархізації підсистем індивідуальності. Основними дихотомічними характеристиками людинознавства є:

«Подібність-відмінність».

Цей конструкт є найбільш очевидним для диференціальної психології, оскільки показує основний вектор докладання дослідницьких зусиль, спрямованих на пошук відмінностей, а не загального (як це відбувається в загальній психології).

«Спадкове-придбане».

Ця дихотомія є окремим випадком широко обговорюваної вже багато десятиліть проблеми «природно-соціального». Ряд авторів справедливо показує, що у психології та психофізіології цю проблему доцільно обмежити формулою генотипічне – середовищне. При цьому треба чітко розуміти, що «мова йде про роль спадкового та середовищного не в історичному становленні психіки людини, а в міжіндивідуальній варіативності психологічних ознак».

«Загальне – одиничне».

У диференціально-психологічному контексті проявляється у двох іпостасях. По-перше, при розведенні відмінностей на індивідуальні та групові, і, по-друге, у дослідженні індивідуальних та типологічних особливостей. Похідна від аналізованої дихотомії тріада «індивідуальне-типологічне-групове».

«Ідентифікація-індивідуалізація»

Як координата, що відображає реальні процеси людського життя, пов'язана з двома фактично протилежними тенденціями у розвитку людини, що позначаються як «соціалізація-індивідуалізація». Під соціалізацією розуміється процес формування протягом життя індивідуальних поведінкових патернів, цінностей, стандартів, навичок, установок і мотивів відповідно зразкам, найбільш бажаним в даному суспільстві (Hetherington & Parke, 1975). Також, як і попередній двополюсний конструкт, ця дихотомія пов'язана з виявленням родовидових відносин у процесі самореалізації індивідуальності в системі соціальних відносин.

«Свідоме-несвідоме».

Цією координатою не можна знехтувати. Протікають поза сферою свідомості процеси надають не менше, але, часто, значно більший вплив на форму прояви індивідуальної поведінки. Особливе значення врахування сили впливу на поведінку з боку позасвідомої сфери психіки має для психометричних вимірювань.

У вивченні індивідуальних відмінностей між людьми історично окреслилося два підходи. **Змістово-сисловий підхід**, представлений у диференціальній психології, *спрямований на пізнання і вимірювання індивідуальних варіацій характеру, знань, умінь, здібностей, значень, переживань, мотивів, цілей та інших імовірно стійких внутрішніх змістово-сислових, або особистісних, структур індивідуальної психіки людини. Поведінковий підхід пов'язаний з аналізом об'єктивно реєстрованих психофізіологічних форм індивідуальної поведінки - від біохімічних, вегетативних та електрофізіологічних до найскладніших моторних проявів.* Він представлений у диференціальній психофізіології. Психологів цікавили індивідуальні відмінності у сфері інтелекту, характеру, мислення і сприйняття. Слід було створити наукові методи і процедури для оцінювання цих індивідуально-психологічних відмінностей, знайти методи об'єктивної реєстрації психофізіологічних проявів поведінки, щоб до індивідуально-психологічних відмінностей зарахувати лише ті, які мають стійкий поведінковий психофізіологічний прояв і не залежать (або залежать мінімально) від умов спостереження і ситуації.

Диференціальна психофізіологія, яка вивчає психофізіологічні та біологічні основи виникнення стійких індивідуальних структур психіки, здатна виконати цю функцію. Вона також покликана з'ясувати закономірності, взаємозв'язки і взаємовпливи біологічних і соціальних властивостей у конкретної людини.

Диференціальна психофізіологія -дисципліна, яка вивчає роль усієї сукупності біологічних властивостей, а насамперед нервової системи, в детермінації стійких індивідуально-психологічних відмінностей між людьми.

У природній організації Я людини закладені потенційні можливості її універсального соціально-діяльного функціонального розвитку. Пізнання рівнів, структури біологічної організації людини, особливостей фізіологічних процесів, функцій і станів, закономірностей їх функціонування тощо - важлива ланка в розкритті механізмів розвитку індивідуально-психологічних властивостей людини. Отже, щоб пізнати індивідуально-психологічні особистості людини, необхідно виявити об'єктивні біологічні основи її індивідуальності.

Ще в донауковий період були *спроби пояснити індивідуальні відмінності* в поведінці людей різним співвідношенням рідин організму, наприклад крові, жовчі, чорної жовчі і слизу. *Гіппократ, а згодом лікарі Давніх Греції і Риму* вважали, що психологічні особливості залежать від того, у якій пропорції змішані основні рідини в організмі. На цьому ґрунтувалися **гуморальні** (лат. humor - сік, вода) теорії, які підтримували Гіппократ, Арістотель, а згодом І. Кант та ін. Деякі положення гуморальних теорій підтвердили сучасні ендокринні дослідження, які довели, що індивідуальні відмінності у функціонуванні ендокринної системи впливають на чутливість, емоції, динаміку реактивності тощо.

На початку XX ст. сформувалася **соматична (конституційна) теорія**, за якою *індивідуальні відмінності обумовлені будовою тіла* (К. Сіро, В. Вундт, Е. Кречмер, В. Шелдон та ін.). Уже тоді дослідники передбачали зв'язок між властивостями організму і психіки.

Другий етап у вивченні біологічних основ індивідуально-психологічних відмінностей пов'язаний із дослідженнями російського фізіолога І. Павлова, який розробив вчення про типи вищої нервової системи, довів, що індивідуально-психологічні відмінності зумовлені особливостями функціонування нервової системи. Павлов однозначно пов'язав властивості нервової системи - комбінацію сили, врівноваженості й рухливості - не тільки з типом темпераменту, а й зі схильністю людини до певних психічних захворювань.

Таблиця 1

Властивості нервової системи за І. Павловим

Властивості нервової системи			
Слабкість	Сила		
	Неврівноваженість	Врівноваженість	
		Рухливість	Інертність
Слабкий тип (меланхолік)	Сильний, неврівноважений тип (холерик)	Сильний, урівноважений, рухливий тип (сангвінік)	Сильний, урівноважений, інертний тип (флегматик)

Також І.Павлов стверджував, що *основою індивідуальних відмінностей є збудження і гальмування нервових процесів*. У своїх дослідках на собаках він визначив такі властивості нервових процесів: **силу, рухливість, рівновагу**. Ці якості забезпечують пристосування особини до змін середовища. Комбінуючи їх, теоретично можна отримати 24 типи нервової системи (тип розуміють як узагальнену картину поведінки). Чотири з них можна співвіднести з певним

типом темпераменту (сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік). І. Павлов наголошував, що закономірності, виявлені завдяки експериментам на тваринах, не можна прямо пов'язати з поведінкою людини.

У 1956 р. під керівництвом Б. Теплова була організована спеціальна лабораторія для вивчення типологічних особливостей вищої нервової діяльності людини, на основі якої пізніше виникло кілька самостійних наукових колективів, які вивчали різні теоретичні і прикладні аспекти природних основ індивідуально-психологічних відмінностей.

Термін «диференціальна психофізіологія» уперше використав В.Небиліцин у 1963 р. на позначення мультидисциплінарної галузі психології, яка утворилася на перетині фізіології вищої нервової діяльності, нейрофізіології та диференціальної психології (психології індивідуальних відмінностей). Вона сфокусована на вивченні механізмів детермінації індивідуально-психологічних відмінностей, зокрема в темпераменті та здібностях, особливостях нейродинамічної організації індивідуальності. Представники цієї школи - Є. Климов, Є. Голубєва, В. Білоус, К. Гуревич.

Принципи, на яких будували дослідження представники школи Теплова - Небиліцина, дотепер є основою диференціально-фізіологічних досліджень.

1. Вивчення властивостей, а не типів. Якщо І. Павлов дотримувався синтетичного (типологічного підходу), то Б. Теплов уважав, що спочатку потрібно виділити окремі властивості нервової системи, а вже потім вивчати їх можливі поєднання.

2. Застосування кількісного аналізу, а не опис окремих випадків. Цей принцип орієнтує на чітке дотримання наукової об'єктивної парадигми дослідження.

3. Використання лабораторного експерименту, а не опис повсякденних проявів властивостей нервової системи.

4. Вивчення тільки мимовільних реакцій організму, зведення до мінімуму елементів регулювання.

5. Відмова від оцінного підходу до індивідуальних відмінностей у психофізіологічних характеристиках (тобто не буває властивостей гарних і поганих, кожна з них може бути корисною).

Б. Теплов і В. Небиліцин виокремили властивості, що належать до процесів збудження і гальмування:

- 1) сила (витривалість) нервової системи до збудження - здатність витримувати тривале часто повторюване збудження. Із силою корелює опірність до гальмівної дії сторонніх подразників, особливості концентрації, величина абсолютних порогів зору і слуху (чутливість). Сила нервової системи до гальмування - це здатність витримувати часто повторювану дію

гальмівного подразника, що необхідно для створення диференціювань - здатності розрізнення. Отже, сила свідчить про працездатність і витривалість нервової системи;

2) динамічність - швидкість утворення умовних реакцій;

3) рухливість нервових процесів - швидкість зміни збудження гальмуванням і гальмування збудженням. Ця властивість є основою навчованості;

4) лабільність - швидкість виникнення і припинення нервових процесів.

Для валідизації (англ. valid - придатний) цих властивостей необхідно було виділити властивості активованості мозку, які мали б узагальнений характер і могли б розглядатися як кореляти ВНС (властивостей нервової системи). За допомогою ЕБГ (електроенцефалограм) було виділено чотири інтеграційні властивості, які можна співвіднести з ВНС: *загальна потужність активованості (сила), просторово-часова синхронізація і когерентність ЕЕГ-процесів, швидкість досягнення мінімальної межі активованості і швидкість досягнення максимальної межі активованості, що свідчить про лабільність мозку загалом*. Вважають, що ці властивості можуть пояснити індивідуальні відмінності всіх значущих ділянок психіки: особливості темпераменту, характеру, когнітивні стилі, швидкість інтелектуальних та інших процесів.

В. Небиліцин дослідив зв'язки між ВНС і психологічними проявами - наприклад, люди зі слабкою нервовою системою легше виконують монотонну роботу, а в екстремальних ситуаціях краще проявляють себе люди, що володіють силою і динамічністю.

Три «унітарні властивості» нервової системи (*сила, врівноваженість і рухливість, за Павловим*) поступово були «розщеплені» і перетворені на складне «дерево» властивостей з 15-мірною структурою: 10 первинних і 5 вторинних властивостей - сила, лабільність, рухливість, динамічність, сконцентрованість за збудженням і відповідно за гальмуванням, а далі - врівноваженість за кожною з указаних первинних властивостей (врівноваженість за силою, врівноваженість за лабільністю і т. д.).

Диференціально-психологічний і диференціально-психофізіологічний підходи до вивчення індивідуальних відмінностей між людьми тривалий час розвивалися незалежно. Тому на початку 70-х років ХХ ст. лабораторії психології і психофізіології індивідуальності Інституту психології імені В. Небиліцина АН СРСР, якою керував В. Русалов, було поставлено завдання їх зблизити шляхом розроблення об'єднаної концептуальної моделі.

У найзагальнішому вигляді співвідношення біологічних особливостей людини і формальних властивостей її психіки можна представити так:

біологічні особливості - елементи нижчої системи, що включаються в систему вищого порядку, а саме в систему формальних властивостей людської психіки.

На відміну від формальних, **змістові властивості психіки** виявляються через смислові психологічні структури, конкретні мотиви, знання, стосунки, цілі тощо і утворюються внаслідок взаємодії людини з предметним світом, соціальним середовищем. Вивчення індивідуальних варіацій змістових характеристик психіки виходить за межі диференціальної психофізіології і є предметом диференціальної психології.

У лабораторії В. Русалова сформувалися два підходи до зближення диференціальної психофізіології і диференціальної психології. **За першим підходом** об'єктами для поєднання було взято характеристики, які вважали традиційними в диференціальній психології - *особливості темпераменту, характеру, інтелекту, когнітивні стилі*. **Другий підхід** спрямований на дослідження психофізіологічних основ індивідуальних відмінностей у раніше практично не вивченій довільній сфері психіки людини на моделі антиципації як однієї з форм випереджального відображення людиною зовнішнього світу.

(**Антиципація** - термін на позначення здатності людини завбачувати, передбачувати події ще до факту їх настання або безпосереднього сприйняття; уявлення про результат того чи ін. процесу (напр., розвитку літературного сюжету, реакцію партнера у грі) ще на стадії його очікування. Частковим випадком антиципація вважають віщування, пророкування.)

Перші результати зіставлення деяких диференціально-психологічних і диференціально-психофізіологічних характеристик дали підстави для тверджень, що багато інтелектуальних і темпераментальних характеристик тісно пов'язані з інтегральними характеристиками біоелектричної активності мозку людини. Наприклад, швидкість психічних процесів, що відіграє важливу роль у загальному рівні інтелекту, позитивно пов'язана з рівнем просторово-часової синхронізації ЕЕГ-процесів (або загальнономозковою лабільністю); рухливість психічних процесів (пластичність), що входить до структури креативності, позитивно пов'язана з варіабельністю викликаних потенціалів (або стохастичністю нейронних сіток мозку); характеристики розумової і психомоторної витривалості, що визначають загальну працездатність людини, негативно пов'язані із загальною "потужністю" активованості (за показниками енергії повільних ритмів ЕЕГ).

Було виявлено інтегральні електрофізіологічні характеристики (також належать до загальних властивостей нервової системи), які є основою динаміки довільних дій і відображають різні індивідуальні особливості антиципації.

Теоретичною основою цих досліджень, здійснених у межах єдиної методології, яка інтегрувала уявлення про основні рівні організації індивідуальності, була концепція властивостей нервової системи, розроблена І. Павловим.

І. Боев, С. Золотарьов розрізняють такі основні підходи у дослідженні індивідуально-психологічних відмінностей залежно від орієнтації на певні моделі:

- 1) зорієнтований на моделі мозку чи нервової системи (підхід Б. Теплова і В. Небилицина);
 - 2) зорієнтований на моделі поведінки (дослідження П. Симонова, В. Русалова);
 - 3) зосереджений на моделях людини (дослідження В. Мерліна).
- Дослідження, що мають у своїй основі ці підходи, тісно взаємодіють

Тема 3. Темперамент як інтеграційна основа індивідуальності.

Поняття «темперамент» виникло ще у давньогрецькій медицині внаслідок спостережень і роздумів над тим, чому одні хворі наділені великою силою опору, а інші легко піддаються захворюванням; чому деякі видужують швидко, інші поволі; чому одні й ті самі ліки від тієї самої хвороби одній людині допомагають, іншій - ні (звідси гіппократівський принцип - лікуйте хворого, а не хворобу); чому одна і та сама хвороба неоднаково протікає у різних людей тощо.

Більшість класифікацій темпераменту, будучи корисними для життєвської психодіагностики, складеш абсолютно без урахування правил наукової класифікації. Поясненням природи темпераменту займалися представники гуморальної, конституційної і психологічної теорій. Темперамент став предметом уваги медиків і філософів раніше за інші психологічні характеристики, але вивчення його було переважно емпіричним, заснованим радше на спостереженні, ніж на достовірному аналізі наукових даних.

Диференціальна психологія зосереджується на дослідженні темпераменту як індивідуально-стійкої системи інваріантних психобіологічних (формальних) властивостей індивідуальної поведінки, оскільки темперамент (властивості нервової системи):

- основа індивідуально-психологічних відмінностей між людьми;
- інтеграційне утворення, що об'єднує найрізноманітніші властивості нервової системи, які забезпечують увесь спектр психічної діяльності людини - від найпростіших психічних процесів (відчуття) до вищих форм буття особистості (творчості);

- центральне формальне психічне утворення, оскільки він є генетично детермінованим, вродженим, стійким у часі, крос-ситуативним;

- тісно пов'язаний з іншими формальними характеристиками індивідуальності (про що свідчать тісні кореляційні зв'язки), які є предметом диференціальної психології, - інтелектом і когнітивними стилями.

Узагальнене і достатньо повне з точки зору диференціальної психології визначення темпераменту пропонує сучасний український психолог Лора Лєпіхова.

Темперамент (лат. tempero-змішую) - вроджена, стійка характеристика індивідуальності, одна з найважливіших структурних одиниць психодинамічної організації психічної діяльності (темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів), що показує спосіб реагування на події.

Різні комбінації цих генотипічних властивостей створюють індивідуальні відмінності фенотипічних параметрів особистості: екстраверсії - інтроверсії, активності, пластичності - ригідності, тривожності.

Темперамент є однією з найглибше досліджених індивідних характеристик. Існує багато визначень цієї якості, які поєднує комплексна структура темпераменту, назва якого означає "змішування частин".

Порівнюючи різні визначення темпераменту, можна помітити, що це поняття тлумачать як психодинамічну характеристику індивіда (людини), особистості, індивідуальності. У цьому немає суперечності, адже, згідно з ієрархічною теорією індивідуальності, одні й ті самі темпераментальні властивості неоднаково проявляються на різних рівнях індивідуальності - індивідному, особистісному й індивідуальнісному.

Історико-психологічний аналіз трактування темпераменту

Найдавнішу теорію темпераменту розробив давньогрецький лікар Гіппократ (460 - прибіл. 377 до н. е.), який пов'язував типи темпераменту з гуморальним фактором - співвідношенням між чотирма рідинами (кров, жовч, чорна жовч і слиз, або лімфа, флегма), які циркулюють у людському організмі. На основі Гіппократової теорії поступово сформувалося вчення про темперамент, згідно з яким існує чотири типи темпераменту. Залежно від переважання тієї або іншої рідини в організмі людина має відповідні темпераментальні характеристики: оптимістичну, життєрадісну (сангвінічну) вдачу мають ті, у кого більше крові; сумні і пригнічені (меланхоліки) люди, у яких переважає чорна жовч; дратівливі й збудливі (холерики), у яких дуже багато світлої жовчі; апатичні, байдужі (флегматики) люди, що мають більше за інших в організмі мокроти (флегми).

Назви типів темпераментів (сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолійний) з'явилися пізніше і пов'язані з іменами римських лікарів, що жили кілька сторіч опісля і розвивали Гіппократові уявлення про змішування рідин. Один із них, Клавдій Гален (130-200), запропонував першу розгорнуту класифікацію темпераментів, що ґрунтувалася на гуморальних ідеях Гіппократа про "красис" (темперамент) і включала 13 типів темпераменту. На його думку, переважання жовтої жовчі свідчить про холеричний (грец. chole - жовч) темперамент, крові - про сангвінічний (лат. sanguis - кров), чорної жовчі - про меланхолійний (грец. melas(melanos) - чорний і chole - жовч), а слизу - про флегматичний (грец. phlegm a - слиз). Психологічні характеристики темпераменту давніх лікарів практично не цікавили. Вони вивчали організм і навіть окремі органи. Наприклад, Гален говорив про темперамент окремих органів: серця, печінки, мозку.

У середні віки, з виникненням алхімії, з'явилися спроби пояснити темпераменти переважанням у тілі алхімічних елементів: солі, сірки, ртуті, навіть ефіру й повітря.

Розвиток анатомії і фізіології в епоху Відродження сприяв появі нового напряму пояснення типів темпераменту, їх стали пов'язувати з особливостями будови тіла. Наприклад, деякі вчені основою поділу темпераментів крім фізичних властивостей крові вважали відмінності тканин і ширини просвіту судин. Легка кров, пухкі тканини і помірно розширені судини, на їхню думку, полегшують перебіг життєвих процесів і породжують сангвінічний темперамент. За значної щільності тканин кров затримується в судинах, пульс робиться сильнішим і швидшим, загальна температура тіла зростає, що зумовлює виникнення холеричного темпераменту. За щільної крові й вузьких судин у тканині виникає тільки рідка, водяниста частина крові, що спричинює флегматичний темперамент, який характеризується малою температурою і блідим кольором шкіри. Нарешті, щільна, темна кров з вузькими порами тканин і широким просвітом судин є причиною утворення меланхолійного темпераменту.

Французький філософ Альфред Фулльє (1838-1912) намагався побудувати теорію темпераментів з огляду на вчення про обмін речовин в організмі. Більша або менша активність процесів розпаду і відновлення речовин у тканинах тіла, особливо в центральній нервовій системі (нині називають інтенсивністю обмінних процесів), зумовлює тип темпераменту. За Фулльє, в одних випадках переважає розпад енергетичних ресурсів, в інших - відновлення. Виходячи з цього, сангвінічному темпераментові властиві переважання відновлення, надлишок живлення, швидка, але слабка і нетривала реакція. Меланхолійний (нервовий) темперамент характеризується

переважанню відновлення нервової речовини, недостатнім її живленням, повільною, зате сильною і тривалою реакцією. Холеричному темпераменту притаманний швидкий і сильний розпад нервової речовини, а флегматичному - повільний і слабкий.

Фульє сформулював найвдаліше визначення темпераменту в контексті конституціонального підходу: *"Темперамент - це характерна відмінність у вродженій тілесній конституції людей, що виражається у різній мірі їх сприйнятливості, швидкості розумового процесу й сили активності. На основі темпераменту виробляється характер, причому темперамент додає характеру певного забарвлення, подібно до того, як тембр додає забарвлення голосу"*.

Природничо-наукову основу теорії темпераменту розробив І. Павлов у вченні про типологічні властивості нервової системи тварин і людей. Він виокремив основні властивості нервової системи: силу, врівноваженість і рухливість збуджувального і гальмівного нервових процесів. Із можливих комбінацій цих властивостей доцільно розглядати лише чотири основні, які характеризують чотири типи вищої нервової діяльності. Так, *«сильний, врівноважений, рухливий» тип нервової системи І.Павлов вважав відповідним темпераменту сангвініка; «сильний, врівноважений, інертний» - флегматика; «сильний, неврівноважений» - холерика; «слабкий» - меланхоліка.*

І.П.Павлов розумів темперамент як загальну характеристику вищої нервової діяльності, що виражає основні природні властивості вищої нервової системи (зазвичай силу і швидкість). Він застерігав від поширення своїх висновків на поведінку людини загалом і наголошував, що в своїх дослідях обмежувався класифікацією типів нервової діяльності тварин. Надалі психологи розробили теорії темпераменту, які ґрунтуються на різних основах.

Темперамент не пов'язаний із інтелектуальними можливостями людини. Люди однакового темпераменту можуть мати різний рівень інтелекту, а люди однакового інтелекту можуть належати до різних типів темпераменту. Принципового значення у дослідженні даної індивідуально-психологічної особливості набуває поняття так званого індивідуального стилю діяльності. Саме тип темпераменту впливає на те, що однакою за змістом роботу будуть по-різному виконувати люди із різним темпераментом. Деякі професії потребують відповідних типів темпераменту, наприклад, ті, де неможливо працювати без відповідної швидкості реакції. Саме тому при виборі професії необхідно враховувати свій тип темпераменту. У так званому «чистому» вигляді той або інший тип темпераменту зустрічається дуже рідко. Коректніше говорити про перевагу окремих рис того або іншого типу.

Конституційні теорії темпераменту

Під впливом антропологів, які звернули увагу на відмінності у будові тіла, і психіатрів, що дослідили індивідуальні відмінності в схильності до психічних захворювань, на межі XIX і XX ст. сформувалася концепція, згідно з якою існує зв'язок між статурою (будовою тіла) людини і властивостями особистості. Усі конституційні теорії ґрунтуються на положеннях, названих "конституційною гіпотезою": 1) будова тіла і поведінка істотно пов'язані одна з одною; 2) цей зв'язок має конституційну природу, тобто, найвірогідніше, засновану на спадковості. У широкому розумінні поняття "конституція" охоплює всі спадкові або вроджені анатомічні, фізіологічні і психічні властивості індивіда.

Організмична типологія К.Сіго

Конституційну концепцію, поширену серед італійських, французьких і німецьких дослідників, найповніше розробив французький лікар Клод Сіго (1869-1945). Він створив типологію, основою якої стало уявлення про те, що організм людини і його розлади залежать від середовища і вроджених схильностей. Кожній системі організму відповідає певне зовнішнє середовище, що впливає на неї. Так, повітря - джерело дихальних реакцій; їжа, що потрапляє в травну систему, - харчових; моторні реакції відбуваються у фізичному середовищі; соціальне середовище викликає різні мозкові реакції. З огляду на це К. Сіго розрізняв залежно від переважання в організмі однієї із систем чотири основні типи статури: дихальний, травний, мускульний і церебральний (мозковий). Переважання однієї системи над іншими призводить до специфічної реакції індивіда на певні зміни навколишнього середовища, завдяки чому кожному з типів статури відповідають певні особливості темпераменту. Погляди Сіго, як і деякі інші концепції того часу, що пов'язують статуру із психічними особливостями організму, істотно вплинули на формування сучасних конституційних теорій, які поширилися в психології темпераменту. Популярності набули ті, в яких властивості темпераменту, які розуміються як спадкові або вроджені, безпосередньо були пов'язані з індивідуальними відмінностями у будові тіла (статурі) - зростом, повнотою або пропорціями.

Конституційна типологія темпераменту Е.Кречмера

Основним джерелом спостережень за зв'язком статури, темпераменту і характеру була психіатрична практика. Ідеологом конституційної типології став німецький психіатр Ернст Кречмер (1888-1964), який 1921 р. опублікував працю "Будова тіла і характер". Він звернув увагу, що маніакально-депресивному (циркулярному) психозу і шизофренії відповідають певні типи статури, а тому стверджував, що тип Статури визначає психічні особливості

людей і схильність їх до відповідних психічних захворювань. Оскільки багато душевних хвороб можна трактувати як надмірні, патологічні посилення певної риси особистості, то можна вловити зв'язок тілесних і психологічних особливостей і в здорових людей.

Спостерігаючи в клінічних умовах за поведінкою людей з різною статуєю, Кречмер звернув увагу на основні групи психічних якостей, які, на його думку, і становлять основний зміст темпераменту:

- 1) психастезія (надмірне підвищення або пониження чутливості стосовно психічних подразників);
- 2) фон настрою (схильність до веселоців або печалі);
- 3) психічний темп (прискорення або затримка психічних процесів загалом і окремо взятих);
- 4) загальний руховий темп (психомоторна сфера) - рухливість або загальмованість, траєкторія рухів.

За морфологією Кречмер виокремив такі психосоматичні типи і відповідні їм темпераменти: лептосоматик, пікнік, атлетик і диспластик.

Лептосоматик (грец. leptos - крихкий, слабкий і soma - тіло) - худий і високий. Має тендітну статуру, високий зріст, пласку грудну клітку і витягнуте обличчя. Індивідів з крайньою вираженістю цих особливостей Кречмер називав астениками (грец. asthenes - слабкий). Він холодний, самодостатній, замкнутий (до аутизму), упертий, важко пристосовується до дійсності, нереалістичний і схильний до абстракції. При розладах психіки виявляється схильність до шизофренії.

Пікнік (грец. pykno - щільний, товстий) - "широка" і важка людина. У неї значні жирові відкладення, кругла голова на короткій шиї. Він доброзичливий, товариський, не схильний до самоаналізу, емоції коливаються між смутком і веселощами, любить приймати спонтанні ситуативні рішення.

Атлетик (грец. athletes - борець) - здоровань з добре розвиненою мускулатурою, високим або середнім зростом, широким плечовим поясом і вузькими стегнами, опуклими лицьовими кістками. Атлетику властивий іксотимічний (грец. ixos - тягучий) темперамент. Він спокійний, реалістичний, стриманий, мислить прямолінійно, важко пристосовується до зміни обстановки. При душевних розладах може несподівано вибухати, проявляючи схильність до епілепсії.

Диспластик (грец. dys - префікс на позначення розладу, порушення і plastos - сформований) - "безформний", неправильний. Індивіди цього типу характеризуються різними деформаціями будови тіла (наприклад, надмірним зростом).

Виокремлені типи не залежать від того, є людина високою (низькою) чи худю (гладкою). Йдеться про пропорції, а не про абсолютні розміри тіла. Можуть бути гладкі лептосоматики, немічні атлетики і худі пікніки (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок між будовою тіла і темпераментом (за Е. Кречмером)

Будова тіла	Циклотиміки	Змішані	Шизотиміки
Пікнічна	94,4%	2,8%	2,8%
Лептосоматична	12,2%	17,1%	70,7%

Б. Кречмер висунув припущення про залежність між статуєю і психікою також і в здорових людей. Тому у людей з певним типом будови тіла виникають психічні властивості, подібні до характерних для відповідних психічних захворювань, але в менш вираженій формі. Наприклад, здоровий індивід із лептосоматичною будовою тіла наділений властивостями, що нагадують поведінку шизофреніка; пікнік у своїй поведінці виявляє властивості, типові для маніакально-депресивного психозу; атлетика характеризують деякі психічні риси, властиві хворим на епілепсію.

Залежно від схильності до різних емоційних реакцій Е. Кречмер розрізняв шизотиміків і циклотиміків.

Шизотиміки (назва походить від терміна "шизофренія") мають лептосоматичну або астеничну статуру. При розладі психіки виявляють схильність до шизофренії. Замкнуті, схильні до коливань емоцій від роздратування до сухості, уперті, малопіддатливі до зміни установок і поглядів. Тяжко пристосовуються до оточення, схильні до абстракції.

Циклотиміки (назва походить від терміна "циркулярний психоз", або "маніакально-депресивний психоз") є протилежністю шизотиміків. Мають пікнічну статуру. При порушенні психіки виявляють схильність до маніакально-депресивного психозу. Емоції їх коливаються між радістю і печаллю, легко контактують з оточенням, реалістичні в поглядах.

Крім цих великих загальних груп Е. Кречмер виокремив також кілька "дегенеративних", клінічних типів, які складаються з тих самих елементів, що і головні темпераменти, в різних комбінаціях (істерики, епілептики, параноїки).

Зв'язок між типом статури і деякими психічними властивостями або, в крайніх випадках, психічними захворюваннями Кречмер пояснював тим, що як тип будови тіла, так і темперамент мають одну й ту саму причину: вони обумовлені діяльністю ендокринних залоз і пов'язаного з цим хімічного складу крові, а отже, залежать насамперед від певних особливостей гормональної

системи. Зіставлення типу статури з емоційними типами реагування, здійснене Кречмером, підтвердило деякі його висновки (табл. 2).

Термін «темперамент» у розумінні Кречмера ближчий до біологічних чинників, але виявляється в динамічних властивостях характеру. Особливий інтерес становить його характеристика шизоїдів і циклоїдів, яких неможливо вважати ні хворими, ні здоровими: вони за своїми особливостями перебувають на межі між хворобою і здоров'ям. На основі цього Б. Кречмер диференціював соціальні типи (табл. 3).

Таблиця 3

Соціальні типи (за Е. Кречмером)

Соціально цінні типи	Циклотиміки	Шизотиміки
Поети	Реалісти; гумористи	Патетичні натури; романтики; художники форми
Дослідники	Емпірики, що наочно описують дійсність	Люди точної логіки; систематики; метафізики
Вожді	Рішуча натура, що йде напролом; спритні організатори; умілі посередники	Чисті ідеалісти; деспоти і фанатики; люди холодного розрахунку

Уразливість конституційної гіпотези полягає в тому, що дійсні зв'язки між будовою тіла і психічними властивостями - різноспрямовані. Наприклад, психогенне переїдання (булімія) або відмова від їжі (нервова анорексія) призводять до тілесних змін, зумовлених змінами психіки і поведінки.

Теорія темпераменту У.Шелдона

Інша типологія психологічних властивостей людини на підставі фізичних характеристик належить Уільяму Шелдону. Із самого початку У. Шелдон не виділяв чітко обмежених типів. На відміну від Е.Кречмера, в підтвердження своєї класифікації він поклав переважання в організмі людини однієї з тканин ембріона – ендодерми, з якої утворюються органи травлення, мезодерми, з якої складаються кістки, м'язи і легені, або ектодерми, з якої утворюються шкіра, волосся, нігті, нервова система і мозок. Проаналізувавши 4000 фотографій студентів коледжу і провівши кореляційний аналіз між ознаками зовнішності і 50-а поведінковими характеристиками, він запропонував розрізняти три наступні типи особи.

Ендоморфний (з великим животом, великою кількістю жирових відкладень на плечах і стегнах, слабкими кінцівками) проявляє схильність до висцеротонії (нутрощі). Він товариський і поступливий, привітний, любить

комфорт. Йому легко виражати свої відчуття. У важкі хвилини він прагне до людей. Не любить напругу, а в стані сп'яніння стає чутливим і м'яким.

Мезоморфний (що відрізняється могутнім складанням, груди колесом, що має квадратну голову, широкі долоні і ступні) схильний до соматотонії (тіло). Це людина неспокійна і нерідко агресивний, такий, що любить пригоди. Він досить скритний у відчуттях і думках. У поставі і діях він виражає упевненість, складні життєві ситуації прагне вирішувати поведінчеськи, через зміну миру навколо себе. В стані сп'яніння наполегливий до нав'язливості і агресивний.

Ектоморфний (худий і високий, володіє слабким розвитком внутрішніх органів, худюю особою, вузькою грудною кліткою, тонкими довгими кінцівками) зазвичай відрізняється церебротонією (мозок). Це людина загальмована і інтровертний, нетовариський, скритний. У його поставі відчувається скутість. У важких ситуаціях він схильний до самоти. Найбільш продуктивним і щасливим для нього зазвичай виявляється пізній період життя. Під дією алкоголю він практично не міняє своєї звичайної поведінки і стану.

Типологія, складена У. Шелдоном, вважається серед конституціональних найбільш обґрунтованою і статистично підтвердженою.

Теорія темпераменту К.Конрада

Критикуючи Е. Кречмера і У. Шелдона, К. Конрад (1963) представив генетичну теорію типів.

На думку К. Конрада, відмінності в будові тіла і зв'язок з темпераментом людини пояснюється існуванням особливих генів, домінування яких визначає та чи інша статура і відповідні їй властивості темпераменту.

Первинні змінні, що характеризують пропорції тіла, К. Конрад приводить у відповідність з первинними змінними, що характеризують психіку індивіда.

Крім змін в пропорціях тіла, спостерігаються також зміни вторинних змінних - зростання і повноти. На відміну від первинних змінних, які не виходять за межі норми, вторинні змінні в своїх екстремальних (крайніх) формах утворюють патологію.

Вторинні змінні також розвиваються. Гіпопластична форма зв'язується з консервативним розвитком (в онтогенезі типовим для дитини), а гіперпластична форма виступає як джерело прогресивного розвитку (в онтогенезі характерна для дорослої людини).

Аналогічно підходить К. Конрад і до психічних явищ, серед яких він також виділяє вторинні змінні.

Для вимірювання типу статури К. Конрад вводить два основні індекси: *метричний* - для вимірювання первинних змінних (зростання,

поперечного і сагтального розміру грудної клітини) та пластичний - для вимірювання вторинних змінних (сума ширини акроміона (вища точка плеча) і окружності плеча та передпліччя).

Зв'язки між статурою і структурою темпераменту К. Конрад пояснює наступним чином. Кожному психічному явищу відповідає певний фізичне явище, а кожен змін в будові тіла - перебудова в психічній структурі. Обидва ці явища завжди виступають разом, але, як підкреслює автор, не залежать одне від одного. Вони є ланками різних ланцюгів генів, і вичленення окремих ланок цих ланцюгів протікає як би паралельно. До якої ланки ми доходимо, залежить просто від того, якого рівня ми досягаємо в індивідуальному розвитку. Саме цим визначаються індивідуальні відмінності між людьми, і в цьому полягає джерело поділу на типи.

У вченні про конституціональні типи багато неясного. Їх класифікація у різних авторів має різну основу. Не зрозумілі багато зв'язку між конституціональними ознаками різних рівнів: морфологічними, біохімічними, фізіологічними, психологічними. Та й число виділених типів у різних авторів сильно розходиться, досягаючи часом десятків, що робить нереальним використання такого підходу в практиці.

Описова теорія темпераменту Герардуса Хейманса і Едварда Вірми

Майже всі спостережувані в природі явища розподіляють за так званою нормальною кривою (крива Гауса), згідно з якою кожна властивість у більшості людей виявляється в її середньому значенні, тоді як крайні прояви трапляються рідко. Однак у розглянутих вище типологіях саме вони перебувають у центрі уваги дослідників. Відмінності в інтенсивності кожної властивості необмежені, тому спроби чіткого поділу індивідів на групи за властивостями є штучними і довільними, вважає сучасний польський дослідник Ян Стреляу.

Отже, вже на початку XX ст. почалися дослідження темпераменту, які зводилися до психологічного опису властивостей темпераменту, абстрагованого від будови і функцій організму. Однією з перших була теорія нідерландських психологів Герардуса Хейманса (1857- 1930) та Едварда Вірми. Вони розробили спеціальний опитувальник, що містив 90 питань, і за його допомогою обстежили майже 2500 осіб (дорослих і дітей). На підставі отриманих даних вони зосередилися на таких основних біполярних характеристиках темпераменту:

1) емоційність - неемоційність. Цю властивість визначають вимірюванням частоти і сили емоційних реакцій на ситуації, що їх спричиняють;

2) активність - пасивність. Підставою для оцінки цієї властивості є активність у праці, навчанні чи вдома, спосіб проведення дозвілля (активний - пасивний), ставлення до обов'язків (виконує завдання негайно - відкладає їх на потім);

3) первинна функція - вторинна функція. Люди з розвинутою первинною функцією сильно і негайно реагують на стимули навколишнього середовища, причому ефект цих реакцій швидко згасає. Індивіди з вторинною функцією на подразник спочатку реагують слабо, потім реакція поступово посилюється і зберігається тривалий час. Осіб такого типу часто називають персеверативними (англ. perseverance - стійкість, наполегливість, завзятість).

Дослідники іноді звертають увагу на аналогію між первинною функцією та екстраверсією, вторинною функцією й інтроверсією. Зокрема, людей з переважанням первинної функції (екстраверти, за термінологією Г.-Ю. Айзенка) характеризують як імпульсивних, рухливих, жартівливих, поверхневих, готових до контакту з оточенням. Індивіди з переважанням вторинної функції (інтроверти) - серйозні, спокійні, витримані, замкнуті, педантичні, добросовісні, схильні до депресії.

Прагнучи докладніше та об'єктивніше охарактеризувати основні параметри, Г. Хейманс і Е. Вірсма обчислили кореляції 90 показників, оцінених за даними, які отримали методом анкетування. Провівши складний статистичний аналіз, заснований на інтеркореляціях отриманих показників, автори впритул підійшли до факторного аналізу - статистичного методу, який істотно вплинув на подальші дослідження темпераменту.

Типологія психічних відмінностей К.-Г. Юнга

Психолог К.-Г. Юнг теж поділяв людей на типи, виходячи з психологічних відмінностей, які вважав вродженими. Він виокремив два загальні типи - *екстравертний та інтровертний*. Для екстравертів характерна спрямованість на зовнішній об'єкт, тому думки інших людей, загальноприйняті норми, об'єктивні обставини визначають їхні вчинки більшою мірою, ніж власне суб'єктивне ставлення до навколишньої дійсності. В інтроверта суб'єктивне завжди превалює над об'єктивним і цінність суб'єкта завжди вища, ніж цінність об'єкта. Переживаючи емоцію, інтроверт звертає увагу не на події або людей, які її спричинили, а на власні переживання. Власна думка для нього важливіша, ніж навколишня реальність або думка інших людей.

Крім свідомої установки обидва типи мають і несвідому, яка стосовно свідомої виконує компенсаторну функцію і перебуває з нею в протилежних відносинах: що сильніше перебільшується свідомою установка, то примітивнішою та інфантильнішою стає несвідомою. В екстравертів несвідомою

установка є інтровертною (орієнтованою на суб'єкта) і виражається в егоцентричних прагненнях.

У інтровертів несвідома установка акцентує значення об'єкта, зовнішньої ситуації. Що сильніше виражена інтровертна свідомі установка, а отже, пригнічена несвідома екстравертна, то більше тривоги і недовіри в інтроверта викликають нові й незнайомі об'єкти і то страшніше йому спілкуватися з оточенням.

Залежно від розвиненості мислення, емоцій, відчуттів та інтуїції К.-Г. Юнг розрізнив типи екстравертів та інтровертів: екстравертний розумовий, екстравертний емоційний, екстравертний сенсорний, екстравертний інтуїтивний; інтровертний мислительний, інтровертний емоційний, інтровертний сенсорний та інтровертний інтуїтивний.

Екстравертний розумовий тип. Властивий суб'єктам, які приймають важливі рішення розсудливо, створюють схеми об'єктивної реальності й керуються ними у своїй поведінці, вимагаючи того самого від інших. Якщо ці схеми (формули, за Юнгом) є результатом глибокого розуміння реальності, такі люди можуть бути реформаторами і новаторами. Проте що вужча схема, то більше шансів, що представник типу перетвориться на буркотуна, а в служінні ідеалу його не зупинять жодні етичні закони. Люди цього типу емоційно бідні, вони рідко співчують іншим, не цінують дружби, їм чужі естетичні переживання.

Екстравертний емоційний тип. Схильний "правильно" емоційно оцінювати все те, що його оточує. Такі люди люблять партнерів, які відповідають певним критеріям (наприклад, посідають певне соціальне становище), їхні почуття завжди здаються нещирими, поведінка - вдаваною.

Екстравертний сенсорний тип. Властивий людям, які визначають цінність об'єктів за силою відчуття: що воно сильніше, то більша цінність об'єкта. Вони шукають насолоди і задоволення. Оточення сприймає їх як життєрадісних естетів, якщо їхні відчуття не надто домінують над рештою функцій, у протилежному разі вони стають неприємними у спілкуванні.

Екстравертний інтуїтивний тип. Чутливий до нового і незвичайного, легко і бурхливо захоплюється новим об'єктом, може заразити своїм ентузіазмом і надихнути інших, але щойно об'єкт прихильності перестає бути цікавим, без жалю забуває про нього і переключається на новий. Етичні засади його ніколи не турбують. Людей такого типу вважають легковажними авантюристами.

Інтровертний розумовий тип. Характеризується мисленням, яке не відтворює реальної дійсності, а доводить її неясний образ до зрозумілої і чітко сформульованої ідеї. Через це така людина схильна підлаштовувати факти під

ідею або взагалі ігнорувати їх. Вона створює теорії задля теорій. На відміну від екстравертного розумового типу вона прагне не до розширення знань про світ, а до поглиблення їх.

Інтровертний емоційний тип. виглядає зовні спокійним, навіть індиферентним. Його емоції часто непомітні, хоча всередині може все кипіти. Емоційну стриманість сприймають як прояв холодності.

Інтровертний сенсорний тип. На відміну від екстравертного сенсорного типу, орієнтується не на об'єкти, що викликають інтенсивні відчуття, а на інтенсивність відчуттів, спричинених об'єктами. Тому щойно відчуття виникає, об'єкт для такої людини втрачає цінність. Представники цього типу незрозумілі і непривабливі для оточення.

Інтровертний інтуїтивний тип. Породжує, за Юнгом, фантастів і художників, а при відхиленні від норми - містиків. Продукти їхньої творчості для оточення незрозумілі. Ухил у бік негативних характеристик цих типів, очевидно, пов'язаний з тим, що джерелом створення типології був клінічний досвід її автора

Тема 4. Характерологічні відмінності особистості

Характер – це сукупність стійких проявів психіки людини, що відтворюються у спілкуванні та діяльності та обумовлюють типові способи поведінки у тій або іншій ситуації. На відміну від темпераменту характер людини може змінюватись протягом життя залежно від причин морального, соціального та економічного змісту. Це більш рухливе психічне утворення, що підлягає під коригування та прогнозування поведінки людини у тій або іншій ситуації. Характер може змінюватись також в житті кожного залежно від віку. Слово «характер» позначає прикмету, це та індивідуально-психологічна особливість, що відрізняє одну людину від іншої. Інформація про характер дає можливість передбачити поведінку людини, з якою спілкуєшся, і відповідно до неї вірно спланувати власне свою. Це своєрідна програма поведінки людини, що має прояви за такими показниками:

- ставлення до себе (вимогливість, послідовність або самозакоханість, непостійність почуттів та вчинків);
- ставлення до людей (увага, ввічливість або зневажливе ставлення);
- ставлення до справи (серйозність, відповідальність або байдужість, нехтування);
- ставлення до речей (охайність або неохайність, надання речам великого значення або стримане ставлення до них).

Характер розглядається як комплексне утворення. Риси характеру людини складають своєрідні протиставлення: добро-зло, чутливість-байдужість, відповідальність-безвідповідальність та інші.

У психології існує декілька класифікацій характеру. Прийнято також розглядати не просто характер як індивідуально-психологічну особливість людини, а так звані типи акцентуації характеру. Акцентуація у даному випадку розглядається як крайній варіант норми при посиленні окремих рис характеру. Можна визначити такі типи акцентуації характеру:

1. **Інтроверт.** Це, як правило, людина самодостатня, має дуже невелике коло спілкування. Інтроверти швидко втомлюються від людей, галасу. Вони, як правило, мають одного-двох друзів, але з цими людьми встановлюються дуже близькі та довірливі стосунки. Крайній варіант інтроверсії носить назву аутизм – це перевага самотності спілкуванню з іншими людьми.
2. **Екстраверт.** Протилежний тип. Люди даного типу, як правило, встановлюють для себе дуже широке коло спілкування, але близькі стосунки відсутні. У екстравертів багато приятелів, але немає друзів.
3. **Сензитивний тип.** Чутливий. Люди даного типу, як правило, вразливі, образливі, схильні підозрювати інших за будь-яких обставин.
4. **Демонстративний тип.** Люди даного типу схильні підпорядковувати собі інших, керувати, ставити себе на перший план.
5. **Нестримний тип.** Це дуже емоційні, нестримані у спілкуванні та вчинках люди. Вони відрізняються імпульсивністю та непослідовністю поведінки. Характер у значній мірі залежить від темпераменту. Критерієм характеру вважається вчинок людини у тій або іншій ситуації.

Особливості характеру необхідно враховувати у процесі навчання, виховання та у професійній діяльності, особливо там, де робота потребує спілкування.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФОРМИ ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

При вивченні дисципліни «Диференціальна психологія» взаємопов'язуються такі форми роботи: аудиторна, позааудиторна пошуково-аналітична; творча робота.

Аудиторна самотійна робота реалізується у процесі лекційних та практичних занять.

Під час практичного заняття студенти детально аналізують фактори, що впливають на психічний розвиток особистості людей різних вікових періодів; навчаються застосовувати діагностичний інструментарій для вивчення психологічних проблем осіб різних вікових категорій та особливостей психіки, що спонукають особистість до подальшого становлення та розвитку.

При проведенні практичних занять обговорюються попередньо визначені запитання, до яких студенти готують тези виступів, доповіді. Акцентується увага на:

- 1) умінь студентів аналізувати навчальний матеріал;
- 2) здатності формулювати та відстоювати свою позицію;
- 3) особистій активності;
- 4) можливості науково мислити та виважено обґрунтовувати свої думки;
- 5) сформованості навичок самотійного аналізу наукових першоджерел;
- 6) якості підготовки доповідей (індивідуальних та групових);
- 7) підготовці презентацій.

На практичному занятті проводиться обговорення здобувачами питань з тем, що попередньо визначені робочою навчальною програмою. Під час підготовки до практичних занять студенти мають опанувати методи самотійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи, збагачують зміст матеріалу, який уже вивчили, доповнюють свої знання, впорядковують і закріплюють навчальний матеріал, що сприятиме поглибленню знань та формуванню самотійного, творчого мислення.

Етапи підготовки до практичного заняття:

- 1) вивчення плану практичного заняття, розуміння сутності питань заняття;
- 2) ознайомлення з переліком літератури;
- 3) опрацювання основних понять, конспекту лекції з даної теми;
- 4) складання плану відповідей на поставлені питання.

У процесі практичних занять перевіряється засвоєння отриманих і на лекціях, і за допомогою самотійного вивчення знань шляхом попередньо

підготовленого методичного матеріалу – тестів для виявлення ступеня опанування здобувачами необхідними теоретичними і практичними положеннями змісту даної навчальної дисципліни. Крім того, застосовуються такі форми аудиторної роботи під час практичних занять, як опитування, дискусії, рефлексивний аналіз розуміння матеріалу тощо. Підготовка до практичних занять потребує ґрунтовної теоретичної і практичної самостійної роботи студентів.

При проведенні семінарських занять обговорюються попередньо визначені запитання, до яких студенти готують тези виступів, доповіді. При проведенні семінарів акцентується увага на:

- 1) уміннях студентів аналізувати навчальний матеріал;
- 2) здатності формулювати та відстоювати свою позицію;
- 3) особистій активності;
- 4) можливості науково мислити та виважено обґрунтовувати свої думки;
- 5) сформованості навичок самостійного аналізу наукових першоджерел;
- 6) якості підготовки доповідей(індивідуальних та групових);
- 7) підготовці презентацій.

Дискусії, «круглі столи», майстер-класи дозволяють виявити індивідуальні особливості розуміння проблеми, яка обговорюється, навчитися у творчій суперечці визначати істину, відстоювати особисту точку зору , знаходити аргументи для підтримки спільного уявлення з певних проблемних питань. У процесі дискусії здобувачі збагачують зміст матеріалу, який уже вивчили, доповнюють свої знання , впорядковують і закріплюють навчальний матеріал. Під час проведення семінарських занять можна застосувати різні форми їх проведення:

- запитання і аргументовані відповіді з коментарями;
- розгорнуті бесіди;
- дискусії, «круглі столи» і майстер-класи;
- уважне прослуховування доповідей, презентацій та їх обговорення;
- вирішення проблемних питань та груповий розбір конкретних ситуацій;
- застосування брейнстормінгу чи «потоків ідей».

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Предмет, завдання та методи диференціальної психології.

1. Історичний екскурс виникнення диференціальної психології.
2. Основні напрямки диференціальної психології.
3. Предмет і завдання диференціальної психології.
4. Сучасний стан розвитку диференціальної психології.
5. Вклад українських дослідників у розвиток диференціальної психології.
6. Зв'язок диференціальної психології з іншими науками.
7. Методи диференціальної психології.

Тема 2. Теоретичне обґрунтування природи індивідуальних відмінностей

1. Визначення понять: організм, людина, особистість, індивід, індивідуальність. Їх взаємозв'язок та взаємовплив.
2. Взаємодія спадковості і середовища.
3. Диференціально-психологічний підхід до проблеми детермінації індивідуальних відмінностей.
4. Сутність спеціальної теорії індивідуальності (В.М.Русалов, В.С.Мерлін про інтегральну індивідуальність).
5. Предметно-змістовні та формально-динамічні особливості індивідуальної поведінки.

Тема 3. Темперамент як інтеграційна основа індивідуальності

1. Конституціональні теорії темпераменту .
2. Теорії Е.Кречмера, У.Шелдона.
3. Генетична теорія типів темпераменту К.Конрада.
4. Описова теорія темпераменту Хейманса і Вірсмi.
5. Типологія К.-Г.Юнга.
6. Уявлення про темперамент Г.Айзенка.
7. Факторні теорії темпераменту.
8. Спеціальні типи вищої нервової діяльності (ВНД) за І.П.Павловим.
9. Психологічні теорії темпераменту.

Тема 4. Характерологічні відмінності особистості

1. Визначення поняття характеру. Місце характеру у структурі індивідуальності.
2. Взаємозв'язок характеру з іншими властивостями індивідуальності.
3. Диференціально-психологічний аналіз структурних компонентів характеру («Я-концепція», самооцінка, саморегуляція, цінності тощо).
4. Формування характеру.
5. Акцентуації характеру.
6. Психологія характеру в працях О.Ф.Лазурського.
7. Типологія характеру Р.Хейманса – Р.ЛеСенна

Тема 5. Диференціально-психологічні особливості здібностей та інтелекту.

- 1.Задатки, здібності, обдарованість та інтелект у контексті диференціальної психології.
- 2.Загальна характеристика інтелектуальних здібностей.
- 3.Тестологічний підхід до інтелекту.
- 4.Факторний підхід до інтелекту (К.Спірмен, Р.Кеттел, Дж.Равен, Ф.Вернон, Л.Хамфрейс, Д.Векслер, Л.Терстоун, Дж.Гілфорд, Р.Мейлі, Дж.Керрол).
- 5.Експериментально-психологічні теорії інтелекту.
- 6.Загальний інтелект і шкільна успішність.
- 7.Спадковість і середовище в детермінації інтелектуальних властивостей.
- 8.Інтелект у структурі індивідуальних властивостей.

Тема 6. Стильові особливості індивідуальності

- 1.Короткий огляд стилю у психології.
- 2.Загальна теорія стилю людини в концепції А.В.Лібіна.
- 3.Стильові метаморфози. Інтерпретація гіпотези про внутрішній і зовнішній статус стилю.
4. Стель у структурі індивідуальності.
- 5.Стель людини: структура і функції.
- 6.Типологія стильової поведінки людини. «Я-концепція» як основа життєвого стилю.
- 7.Поняття психологічного подолання (coping strategies) і його варіації.
- 8.Стель життя і самоактуалізація.

Тема 7. Змістові характеристики професійної диференціації

- 1.Взаємодія психології праці і диференціальної психології.
- 2.Класифікація професій і професіографія.
- 3.Особистісні передумови професійної компетентності.
- 4.Стратегії життєвого успіху і мотивація досягнення.
- 5.Спрямованість особистості у структурі індивідуальності.
- 6.Становлення індивідуального стилю діяльності.
- 7.Професійні типології.
- 8.Професійні інтереси та їх діагностика.
- 9.Професійна самореалізація чоловіків і жінок

ЗАВДАННЯ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Предмет, завдання та методи диференціальної психології.

Участь у бесіді:

1. Що є предметом диференціальної психології?
2. Розкрийте зміст поняття «індивідуально-психологічні відмінності».
3. У чому полягає стимулююча і гальмуюча роль експерименту стосовно розвитку диференціальної психології?
4. Які концептуальні ідеї покладені в основу вчення про індивідуальні відмінності?
5. Які джерела формування поняття «психологічна норма»?
6. *Визначте і письмово опишіть* міфи диференціальної психології, дайте їм тлумачення з позиції сучасної науки.

Тема 2. Теоретичне обґрунтування природи індивідуальних відмінностей

- 1). Опишіть сутнісні характеристики теорії інтегральної індивідуальності.
- 2) *Підготувати доповіді/реферати за темами:*
 - «Біогенетичні і соціогенетичні теорії формування індивідуальності»;
 - «Моделі середовищних впливів на інтелектуальні здібності».
- 3) *Підготувати презентацію* : підручника, навчального посібника, методичних рекомендацій, монографії тощо з курсу «Диференціальна психологія»
- 4) *Визначте основні концептуальні положення книги* Коліна Купера «Індивідуальні розбіжності» -2000р.526с.

Тема 3. Темперамент як інтеграційна основа індивідуальності

Підготуйте доповіді з презентацією на теми:

1. Охарактеризуйте формально-динамічні і структурно-змістовні особливості індивідуальної психіки.
2. Перерахуйте і охарактеризуйте основні типології темпераменту. На чому були засновані ці класифікації?
3. Як співвідносяться тілобудова, темперамент і характер в теорії Кречмера?
4. В чому сутність конституціональної типології особистостей У.Шелдона?
5. У чому полягає основна ідея генетичної теорії типів темпераменту К.Конрада?
6. Які переваги і недоліки описової теорії типів темпераменту Хайманса і Вірами?
7. Як ви можете визначити теоретичне і практичне значення типології темпераментів К.-Г.Юнга?
8. У чому полягає сутність теорії темпераментів Г.Айзенка?
9. Які факторні теорії темпераментів найбільш придатні для

психодіагностичних цілей?

10. Опишіть основні психологічні теорії темпераменту.

11. Наведіть літературні та історичні приклади різного темпераменту.

Тема 4. Характерологічні відмінності особистості

Дайте відповіді на запитання та підготуйтеся до участі у дискусії:

1. Що відрізняє характер від темпераменту? Як вони співвідносяться?
2. З якими властивостями індивідуальності пов'язаний характер?
3. Яку функцію в характері людини виконує Я-концепція? Як формується Я-образ?
4. В яких рисах характеру особистості проявляється самооцінка?
5. Що таке «ендопсихіка» і «екзопсихіка»?
6. Охарактеризуйте поняття «акцентуації характеру». Які змішані типи акцентуації вам відомі?
7. Приведіть літературні ілюстрації наслідків спотвореного батьківського виховання для дітей.
8. Перерахуйте основні психологічні класифікації характеру.
9. В чому полягає відмінність між невротизмом і психозом?
10. Які основні напрями патохарактерологічного розвитку особистості?
11. Що таке «нормальний» характер?

Тема 5. Диференціально-психологічні особливості здібностей та інтелекту.

Підготуйте доповіді на теми:

1. Охарактеризуйте сутність диференціально-психологічного підходу до проблематики задатків, здібностей, обдарованості. Розкрийте зміст цих понять.
2. Проаналізуйте підходи до розумових здібностей і розкрийте їх психологічний зміст.
3. Що таке інтелект і які його види ви знаєте?
4. Дайте загальну характеристику інтелектуальним здібностям і проаналізуйте їх структурні компоненти.
5. Назвіть передумови становлення тестологічного підходу до інтелекту в психології.
6. Розкрийте сутність однофакторних підходів до інтелекту.
7. Що спільного і відмінного в підходах до інтелекту в концепціях К. Спірмена, Р.Б. Кеттелла, Дж. Равена, Ф. Вернона, Л. Хамфрейса, Д. Векслера?
8. На якому теоретичному підґрунті базуються багатфакторні теорії інтелекту?
9. Назвіть основні положення теорій інтелекту Л. Терстоуна, Дж. Гілфорда, Р. Мейлі, Дж. Керрола.
10. Підготуйте есе на тему «Людина в пошуках справжнього сенсу» (за творами В.Франкла).

Тема 6. Сильові особливості індивідуальності

Підготуйте реферат з презентацією на одну із зазначених тем:

1. Соціально-когнітивна теорія особистості Альберта Бандури.
2. Аналітична теорія К. Г. Юнга.
3. Індивідуальна теорія особистості А. Адлера.
4. Особистість в "описовій психології" Вільгельма Дільтея та Едуарда Шпрангера.
5. Теорії особистості у французькій соціологічній школі
6. Транзактний аналіз Еріка Берна

Тема 7. Змістові характеристики професійної диференціації

Дайте письмові відповіді на запитання:

1. Що таке професіограма, психограма і професійно значуща ознака?
2. Скласти психограму психолога і пояснити її сутність. Що входить у психограму?
3. Як можна охарактеризувати цінності і систему ціннісних орієнтацій?
4. Надайте визначення спрямованості особистості.
5. Охарактеризуйте поняття індивідуального стилю діяльності (ІСД), його структурні компоненти і можливості.
6. Як співвідносяться між собою поняття «класифікація професій» і «професійні типології особистості»?
7. Які типи особистості були виділені в розуміючій психології Шпрангера?
8. На яких підставах будуються професійні типології?
9. Виділіть професійні типи психолога, відповідно до особливостей розумового компонента в їх роботі.
10. Як виявляється статевий дипсихізм у галузі професійної діяльності?

ВКАЗІВКИ ЩОДО ОПТИМАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНИХ ЗАВДАНЬ

Позааудиторна робота з дисципліни «Диференціальна психологія» має характер пошуково-аналітичної і наукової роботи.

Самостійна робота здобувачів є важливою складовою навчально-виховного процесу закладу вищої освіти, оскільки оволодіння професійними знаннями та уміннями відбувається лише через організацію власної пізнавальної діяльності.

Самостійна робота здобувачів вищої освіти потребує серйозної та стійкої мотивації, яка визначається необхідністю ефективної професійної діяльності. Основним завданням організації самостійної роботи здобувачів з дисципліни «Диференціальна психологія» є формування у студентів умінь самостійно та свідомо працювати не лише з отриманим навчальним матеріалом, але і з новою науковою інформацією, закладення основ самоорганізації, саморегуляції та самовиховання, формування умінь і навичок постійного підвищення своєї кваліфікації.

У процесі вивчення дисципліни «Диференціальна психологія» передбачено такі форми самостійної роботи здобувачів:

1. Знайомство з науковою та навчальною літературою відповідно зазначених у програмі тем.
2. Самостійне опрацювання окремих питань навчальної дисципліни.
3. Виконання практичних (професійно-орієнтованих) та творчих завдань.
4. Підготовка доповідей та есе.
5. Підготовка до підсумкового контролю.

Запропоновані завдання для самостійної роботи забезпечують: системність знань та засобів навчання; оперування розумовими процесами; критичність мислення; володіння засобами обробки інформації; здібність до творчої праці.

Виконання професійно-орієнтованих завдань

Професійно-орієнтовані завдання є комплексною сукупністю навчальних завдань, трансформованих таким чином, що їх вирішення моделює завдання, з якими можуть зіткнутися здобувачі в майбутній професійній діяльності.

Алгоритм виконання

Алгоритм роботи над професійно-орієнтованих завдань включає 4 етапи: підготовчий, планування, етап виконання та етап самоаналізу.

- Визначте основні поняття теми;
- Підберіть та проаналізуйте літературу з проблеми дослідження;
- Здійсніть аналіз отриманих даних;
- Самоаналіз: виявлення труднощів, які виникли під час виконання завдання.

Підготовка доповіді

Доповідь – це розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання). Структура тексту доповіді складається із вступу, основної й підсумкової частин.

Алгоритм підготовки доповіді

- Ознайомтеся з темою, продумайте структуру та зміст.
- Опрацюйте літературу, складіть план доповіді, підберіть приклади.
- Узагальніть основний матеріал у вигляді схеми, таблиці, класифікації тощо. Вкажіть свої погляди щодо проблеми доповіді.
- Підготуйте тези доповіді (можливо у письмовій формі). Проговоріть доповідь вголос, перевірте наголошування деяких слів, уточніть значення незнайомих слів.

Творча робота здобувачів другого (магістерського) рівня передбачає становлення особистості майбутнього психолога у процесі вивчення навчальної дисципліни «Психологія розвитку та особистісного зростання» за рахунок індивідуального ставлення до отримання нових знань. Під час підготовки до практичних занять за допомогою виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань здобувач виявляє самостійність у пошуку наукових джерел (не лише тих, що запропоновані викладачем, але й за індивідуальним бажанням), у виборі діагностичного інструментарію, що спонукає його до творчого вирішення навчальної проблеми. В результаті у студента виникають нові ідеї, завдяки чому продуктивність самостійності під час опанування нових наукових матеріалів зростає.

Позааудиторна робота з дисципліни «Диференціальна психологія» є необхідною для розширення пізнання студентів. Дана робота має характер пошуково-аналітичної і наукової. Завдання, які виконують студенти у процесі самостійної роботи, сприяють розвитку організованості, впевненості, аналітичного мислення, формування умінь та навичок самостійного пошуку

наукового матеріалу. Робота над виконанням запланованих для самостійної роботи завдань поглиблює та закріплює знання і уміння, отримані студентами під час лекцій та практичних і семінарських занять. Найбільш доцільними, на наш погляд, є такі форми проведення самостійної роботи:

- пошук та аналіз наукових джерел за заданою темою;
- модельовання знайденого теоретичного матеріалу;
- рецензування, аналіз та презентація першоджерел;
- відповідальне ставлення до виконання домашніх завдань;
- ретельна підготовка до дискусій і «круглих столів».

Отримані у процесі самостійної роботи знання можуть бути використані студентами під час вирішення тестових завдань. Для перевірки рівня знань студентів можуть бути запропоновані наступні тестові завдання.

ПРИКЛАД ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

з курсу «Диференціальна психологія»

1. Ідея створення диференціальної психології належала:

- а) В. Штерну;
- б) Ф. Гальтон;
- в) В. Вундту.

2. Синонімом диференціальної психології є:

- а) порівняльна психологія;
- б) етнічна психологія;
- в) психологія індивідуальних відмінностей.

3. Індивідуальність, згідно з В.С.Мерліним:

- а) сукупність особливостей, що відрізняють одну людину від іншої;
- б) якості особистості, які допомагають протистояти груповому тиску;
- в) система багаторівневих зв'язків, що охоплюють усі фактори індивідуального буття людини.

4. Індивідуальний стиль діяльності - це:

- а) стійка індивідуально-специфічна система прийомів, засобів та способів виконання тієї чи іншої діяльності;
- б) індивідуальний темп діяльності, обумовлений темпераментом людини;
- в) індивідуальний професійний вибір.

5. Когнітивний стиль це:

- а) відносно стійка індивідуальна особливість пізнавальних процесів, що виражається у використовуваних суб'єктом пізнавальних стратегіях;
- б) сукупність особливостей самосвідомості індивіда;
- в) сукупність пізнавальних психічних процесів;
- г) перевага вирішувати інтелектуальні завдання в галузі гуманітарних чи точних наук.

6. Як називається захисний механізм психіки, що складається у розподілі інформації та емоцій про подію:

- а) реактивна формація;
- б) ізоляція;
- в) конверсія;
- г) раціоналізація.

7. Про який механізм за концепцією Е. Фромма йдеться в казці Андерсена «Плаття короля», коли лише один хлопчик з присутнього натовпу придворних наважився вигукнути: «А король голий!»?

8. Що із наведеного нижче характерно для coping стратегії:

- а) ухвалення проблемної ситуації;
- б) очікування, що проблема вирішиться сама собою;

- в) прагнення порушити відчуття комфорту;
- г) розгляд декількох варіантів, доки не буде знайдено найбільш підходящий;
- д) вчинення зусиль щодо подолання проблеми, навіть якщо це тимчасово порушує відчуття комфорту;
- е) здійснення спроб знайти когось, хто вирішив би проблему.

9. Виберіть із наведених нижче властивостей ті, які можна охарактеризувати як «стиль лівої півкулі»:

- а) повторення, неспонтанне мовлення;
- б) спонтанне мовлення;
- в) пам'ять на форми та музику;
- г) розпізнавання осіб;
- д) пам'ять на слова та числа.

10. Виберіть із наведених нижче властивостей ті, які можна охарактеризувати як «стиль правої півкулі»:

- а) розпізнавання слів;
- б) центр позитивних емоцій;
- в) перевага у вирішенні проблем з використанням логіки на основі аналітичного аналізу;
- г) при вирішенні проблем орієнтація на образний, синтетичний аналіз.

11. Виберіть, що з перерахованого нижче більшою мірою характерно для жінок:

- а) краще виконують тести на швидкість сприйняття знакової інформації;
- б) перевершують протилежну стать у швидкості найпростіших арифметичних операцій;
- в) краще виконують просторові випробування;
- г) вищі результати по субтесту «Кубики» у тесті Амтхауера;
- д) при вирішенні завдань на запам'ятовування маршруту запам'ятовують більше «дорожніх» орієнтирів.

12. Виберіть, що з перерахованого нижче більшою мірою характерно для чоловіків:

- а) при вирішенні завдань на запам'ятовування маршруту швидше вивчають маршрут;
- б) краще справляються із завданнями на перерахування предметів однієї категорії;
- в) величина розкиду коефіцієнта інтелекту більша, ніж у протилежної статі;
- г) у більш ранньому віці досягають зрілості у вимові звуків, вищі артикуляційні здібності.

13. Статевий диморфізм - це:

- а) наявність у даного біологічного виду диференціації статей;

- б) відмінність самок і самців за первинними та вторинними статевими ознаками;
- в) наявність відмінностей в анатомо-морфологічних ознаках у чоловічих та жіночих осіб.

14. Статевий диморфізм - це:

- а) наявність відмінностей психічних якостей і процесів у представників різної статі;
- б) наявність відмінностей середніх показників біологічних або психосоціальних характеристик у представників різних статей;
- в) збільшення комбінаторних можливостей генотипу.

15. Про які особливості дитячого мислення (теорія Ж. Піаже) йдеться у кожному з наведених прикладів:

- а) Дитина телефонує бабусі і каже їй: «Бабусю, подивися, яка в мене гарна лялька!».
- б) Дитина переконана, що у магазині продаються цукерки, щоб зробити приємне дітям;
- в) - Таню, чому сонце світить?
- Щоб ми гуляли, щоб книжки можна було читати. Що було б тепло і ми ніколи не хворіли.
- А сонце живе?
- Так, воно нас бачить!

16. Визначте тип характеру:

У ході психотерапії пацієнтка розповідає про свого батька:

«Тато був дуже позитивною людиною... Я його любила, але... Як вам сказати? У ньому не вистачало тієї асиметрії, яка додає жвавість. Ну, надто все правильно! Я почувала себе вдома, як у музеї, де все цікаво доторкнутися хочеться, але чіпати не можна! Бо що-небудь зрушиш чи не на місце покладеш. Іноді він мені нагадував робота, запрограмованого на порядок та економію. Господи, як мені хотілося, щоб він викинув щось божевільне... живе». Тип особистості її батька можна, за Фрейдом, назвати:

- а) оральний;
- б) фалічний;
- в) анальний;
- г) латентний.

17. Нижче наведено список тверджень про природу темпераменту, що належать різним авторам (Гіппократ, В. М. М'ясищев, Е. Кречмер, У.Шелдон, І. П. Павлов, В. Д. Небиліцин, В. М. Русалов). Визначте автора кожного з них.

- а). Здоров'я та хвороба людини залежать від непорушних гуморес-соків організму. Чотири головні соки - кров, слиз, жовч та чорна жовч;
- б). різновиди темпераменту пов'язані з певним типом будови тіла: циклотимики мають пікнічний тип тілоскладення, шизотимики відрізняються астеничною статуєю;
- в). ендоморфному, мезоморфному, екторморфному соматотипам відповідають вісцеротонічний, соматотонічний, церебротонічний типи темпераменту;
- г). типам нервової системи (вищої нервової діяльності) відповідають чотири картини поведінки або чотири гіпократовські типи темпераменту;
- д) темперамент = тип нервової системи + відносини особистості + ситуаційні мотиви;
- є). темперамент - чотирирівнева система формальних поведінкових вимірів, що відображають різні блоки функціональних систем;
- ж). фундаментальна роль активації поведінки та її емоційного регулювання належить підкірковим структурам та лобовим частинам мозку.

18. Запропонуйте тип акцентуації характеру шекспірівського Отелло за типологіями Лічко та Леонгарда.

19. Гегель у відповідь на вказівку деякої невідповідності його філософської теорії з дійсністю сказав: «Тим гірше для дійсності». Е. Кречмер порівнював людей з цим типом акцентуації з римськими віллами, стіни яких приховані від яскравого сонця, але в «сутінках їхніх внутрішніх покоїв справляються царські бенкети». **На який тип акцентуації характеру Гегеля може вказувати висловлювання?**

20. Типологія якого вченого в якості основи має соціальний інтерес та активність:
- а) Кречмера,
 - б) Фрейда,
 - в) Адлера,
 - г) Фромма.

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ
(екзамен)

з курсу «Диференціальна психологія»

1. Диференціальна психологія як наука та навчальна дисципліна.
2. Предмет та завдання диференціальної психології.
3. Зародження науки про індивідуальні відмінності.
4. Становлення диференціальної психології.
5. Номотетичний та ідіографічний підходи в диференціальній психології.
6. Загальні принципи диференціально-психологічного аналізу.
7. Методи диференціальної психології.
8. Сфери практичного використання диференціально-психологічних знань.
9. Зв'язок диференціальної психології з іншими науками.
10. Поняття спадковості та середовища в диференціальній психології.
11. Стереотипи щодо впливу спадковості та середовища.
12. Поняття «організм», «індивід», «особистість», «індивідуальність»: їх співвідношення.
13. Структура індивідуальності за Б. Г. Ананьєвим.
14. Концепція інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна.
15. Біогенетичні теорії. Генетичні та вроджені задатки.
16. Соціогенетичні та двохфакторні теорії.
17. Вчення про вищі психічні функції (культурно-історичний підхід) Л.С.Виготського.
18. Соціоетологія як наука про біологічні основи соціальної поведінки.
19. Основні ознаки середовища. Екологічне середовище, його складові та виміри.
20. Поняття темпераменту.
21. Основні властивості темпераменту.
22. Статус темпераменту в структурі індивідуальності.
23. Гуморальні теорії темпераменту.
24. Конституціональні теорії темпераменту.
25. Типологія темпераменту Г. Айзенка.
26. Темперамент і вища нервова діяльність за І. П. Павловим.
27. Вивчення темпераменту у психофізіологічній школі Б.М.Теплова та В.Д.Небиліцина.
28. Структура формально-динамічних властивостей за В. М. Русаловим.
29. Темперамент та характер: співвідношення та взаємозв'язок.
30. Основні структурні компоненти характеру.
31. Типологічна модель О. Ф. Лазурського.
32. Типологічна модель Е. Фромма.
33. Типологічна модель Е. Шострома.
34. Типологічна модель К. Леонгарда.
35. Типологічна модель О. Є. Лічка.
36. Типологічна модель П. Б. Ганнушкіна.
37. Психологічні типи за К. Г. Юнгом.

38. Концепція особистісних рис (Г. Олпорт, Г. Айзенк).
39. Теорії особистісних факторів (Р. Кеттелл, Модель Великої П'ятірки).
40. Інтра– та інтеріндивідуальний статус особистості.
41. Воля як системотвірний компонент характеру.
42. Структура характеру.
43. «Я-концепція», «Я-образ», самооцінка.
44. Саморегуляція та її рівні.
45. Індивідуальні особливості мотивації.
46. Мотивація досягнень успіху.
47. Індивідуальність виразу прагнення до досягнення цілей.
48. Загальні інтелектуальні здібності.
49. Характеристика тестологічних підходів до інтелекту.
50. Інтелекту структурі індивідуальних властивостей.
51. Здібності в структурі індивідуальності.
52. Загальні і спеціальні здібності.
53. Особистісно-діяльнісний підхід до вивчення здібностей.
54. Функціонально-генетичний підхід до вивчення здібностей.
55. Поняття обдарованості, таланту і геніальності.
56. Зв'язок здібностей і обдарованості з нахилами до окремих видів діяльності.
57. Компенсація здібностей і компенсаторні стосунки.
58. Індивідуальні відмінності в спрямованості особистості.
59. Типологічні засади вивчення ціннісних орієнтацій людини.
60. Поняття індивідуального стилю діяльності та його компоненти
61. Шляхи та механізми формування індивідуального стилю діяльності.
62. Ефективність виконання діяльності у співвідношенні зі стилем діяльності.
63. Діяльність в особливих умовах та типологічні особливості.
64. Диференційно-психофізіологічні аспекти становлення професіонала.
65. Установки, продуктивність праці й задоволеність працею.
66. Типологічні особливості та навчальна діяльність.
67. Індивідуальні детермінанти процесу навчання та шкільна успішність.
68. Пізнавальні стилі в навчальній діяльності.
69. Основні навчальні стратегії.
70. Диференційна психологія навчання.
71. Відмінності в мотивації навчальної діяльності.
72. Стилi керівництва.
73. Стилi спілкування.
74. Стилi самопрезентації.
75. Стилi виховання.
76. Стилi любові.
77. Біологічна та психологічна статі.
78. Статеві відмінності у прояві властивостей нервової системи темпераменту.
79. Статеві відмінності в емоційній сфері.
80. Відмінності у здібностях чоловіків і жінок.
81. Особистісні відмінності чоловіків і жінок.

82. Статеві особливості професійної діяльності.
83. Статеві особливості професійної кар'єри.
84. Теорії розвитку статевої ідентичності.
85. Еволюційна теорія статі В. О. Геодакяна.
86. Статеврольова поведінка особистості.
87. Критерії відмінностей між соціальними групами.
88. Статевопсихологічні характеристики груп та розвиток індивідуальності.
89. Класові відмінності та соціальна адаптація.
90. Культурні відмінності та їх вияви.

ФОРМИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ УСПІШНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних занять і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. При поточному контролі оцінці підлягають: рівень теоретичних знань та вміння працювати з науковою літературою, знання матеріалу, продемонстрованого у виконаних (як правило) індивідуальних завданнях; обґрунтованість висновків, а також самостійність та повнота вирішення практичних завдань та аналізу матеріалів; активність та систематичність роботи на заняттях; результати виконання домашніх завдань, тестів, експрес-опитувань тощо.

Форми проведення поточного контролю: усне опитування студентів, вирішення практичних завдань, тестові завдання (для зацікавленості у навчанні, розвитку здібностей студента може бути передбачено виконання інших, індивідуальних для кожного студента завдань).

Проміжний контроль проводиться після вивчення відповідних тем або блоку тем з метою з'ясування ступеню засвоєності студентами відповідного об'єму опрацьованого та вивченого матеріалу та подальшої оцінки рівня отриманих знань. Форми проведення проміжного контролю: тренувальні вправи, експрес-контроль на лекціях, тестове опитування, співбесіда (усне спілкування).

Підсумковий контроль у формі екзамену.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ (для іспиту / заліку)

Рівень знань оцінюється:

- **«відмінно» / «зараховано» А - від 90 до 100 балів.** Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно знаходити та опрацьовувати необхідну інформацію, демонструє знання матеріалу, проводить узагальнення і висновки. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, під час яких давав вичерпні, обґрунтовані, теоретично і практично правильні відповіді, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;
- **«добре» / «зараховано» В - від 82 до 89 балів.** Студент володіє знаннями матеріалу, але допускає незначні помилки у формуванні термінів, категорій, проте за допомогою викладача швидко орієнтується і знаходить правильні відповіді. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;
- **«добре» / «зараховано» С - від 74 до 81 балів.** Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, але дає недостатньо обґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, реферату та активність у науково-дослідній роботі;
- **«задовільно» / «зараховано» D - від 64 до 73 балів.** Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на середньому рівні, допускає помилки, серед яких є значна кількість суттєвих. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, рефератів (есе);
- **«задовільно» / «зараховано» E - від 60 до 63 балів.** Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні, на всі запитання дає необґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки, має неповний конспект з завданнями до самостійної роботи.
- **«незадовільно з можливістю повторного складання» / «не зараховано» FX – від 35 до 59 балів.** Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.

«незадовільно з обов’язковим повторним вивченням дисципліни» / «не зараховано» F – від 0 до 34 балів. Студент не володіє навчальним матеріалом.

ТАБЛИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ЗА РІЗНИМИ ШКАЛАМИ

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
90 – 100	A	відмінно
82-89	B	добре
74-81	C	
64-73	D	задовільно
60-63	E	
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов’язковим повторним вивченням дисципліни

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Диференційна психологія. Видання 2-ге, перероблене і доповнене: підручник/ за загальною редакцією С.Д. Максименка. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 573 с.
2. Диференційна психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів/ за заг. ред. С.Д.Максименка. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 571 с.
3. Карапетрова О. В. Диференціальна психологія : навчально-методичний посібник. Бердянськ: БДПУ, 2014.216 с.
4. Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2017. 284 с.
5. Москалець В.П. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури,2020. 364с.
6. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів:«Новий світ 2000», 2011. 235 с.

Допоміжна:

1. Водолазська О.О. Індивідуально-психологічні особливості осіб із різним рівнем професійного самозмінювання. *Науковий журнал Habitus*. Випуск 15. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С.108-113.
2. Водолазська О.О., Донець А.В. Індивідуально-психологічні особливості мотивації особистості. *XVII International Science Conference «Integration of scientific solutions and methods into practice»*. April 24-26, 2023. Paris, France. P. 306-312.
- 3.Водолазська О.О., Цимбал М.Р. Факторна структура упевненої у собі особистості. *Наукові перспективи* №9 (39). 2023. С.542 – 551.
4. Галян О.І. Практикум з диференційної психології. Дрогобич, 2020. 45 с.
5. Карапетрова О. В. Диференціальна психологія : навчально-методичний посібник. Бердянськ: БДПУ, 2014.216 с.
6. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору. Навчальний посібник. К.: Ніка Центр, 2010. 532 с.
7. Максименко С.Д., Руденко Я.В., Кушнєрьова А.М., Невмержицький В.М. Психічне здоров'я особистості: посібник для вищих навчальних закладів. Київ: “Видавництво Людмила”, 2021. 438 с.
- 8.Максименко С.Д., Яланська С.П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку: монографія. Київ: “Видавництво Людмила”, 2021.508 с.
9. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав,2010. 432с
10. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів:«Новий світ 2000», 2011. 235 с.
11. Щербакова І. М. Психодіагностика професійного самовизначення особистості: навч.-метод. посіб. Суми: вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. 324 с.

Інформаційні ресурси

- 1.Бібліотека Міжнародного гуманітарного університету: офіційний сайт. URL: https://mgu.edu.ua/science_library
2. Бібліотека Університету Ушинського : офіційний сайт. URL: <https://library.pdpu.edu.ua>
3. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт. URL: <http://www.mon.gov.ua>
- 4.Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: офіційний сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
- 5.Одеська національна наукова бібліотека: офіційний сайт. URL: <http://odnb.odessa.ua/>